

Received 03.07.2024	Review	JOTS
Accepted 09.07.2024		8/2
Published 20.07.2024		2024: 408-420

Biran, M. & Kim, H. (Eds.). The Cambridge History of the Mongol Empire. Vol. I: History (pp. xxi+876); Vol. II: Sources (pp. 613). Cambridge: Cambridge University Press, 2023. ISBN: 978-1-107-11648-1

Şükrü ÖZDEMİR*

(İzmir/Türkiye)

E-mail: sozdemir7@gmail.com

Moğol tarihi araştırmaları tüm dünyada son 20-30 yılda hiçbir zaman olmadığı kadar feyizli ve verimli neticeler verdi. Süreçte yazılan değeri yadsınamaz birçok monografi, tez ve makalenin yanı sıra Moğol tarihinin birincil kaynaklarının çevirilerinin neşredilmesi hususundaki çabalar da literatürü bir hayli zenginleştirdi. Nihayet 2023 yılında *Cambridge History* serisinin söz konusu son tetkiklere dayanan bir Moğol tarihiyle karşımızda arzıendam etmesi, saha üzerinde çalışan akademisyen ve araştırmacılar kadar tarih meraklıları, lisans ve lisansüstü öğrencileri için de sevindirici ve ümit verici bir gelişme olmuştur. Öyle zannediyoruz ki eser, bir müracaat kaynağı olarak lisans ve lisansüstü öğrencilerini seminer görevlerinde büyük zahmetlerden kurtaracağı gibi sunduğu zengin kaynaklar bilgisi ve bibliyografya ile araştırmacıların işini de oldukça kolaylaştıracaktır.

Kudüs İbrani Üniversitesi beşeri bilimler profesörü, aynı zamanda Asya ve Afrika Tetkikleri Enstitüsü direktörü Michal Biran ile Seoul Millî Üniversitesi eski öğretim üyesi ve Kore Bilim Akademisi azası Prof. Hadong Kim editörlüğünde yayımlanan eser kırktan fazla akademisyenin katkılarıyla hazırlanmış. Bölüm yazarları arasında Moğol tarihinin yaşayan en büyük

* ORCID ID: 0000-0001-5175-3086.

otoritelerinden ve son otuz yıldaki akademik üretimi göz önünde bulundurulduğunda sahanın en üretken akademisyenlerinden kabul edilen Christopher Atwood; *Reşîdeddîn ve Camiü't Tevarih* hakkındaki eseriyle alana önemli katkıda bulunan Stephan Kamola, Moğol tarihiyle ilgili ciddi monografi ve makaleler neşretmiş bulunan Timothy May ve David O. Morgan gibi önemli isimler yer alıyor. *Kubilay Han* adlı eserinin tercümesi dolayısıyla Türk okuyucuların ismine aşına oldukları Moris Rossabi; daha ziyade Moğolların İslam dünyası ile temasları ve Memluk-Moğol münasebetleri üzerinde çalışan Reuven Amitai, *Moğol Avrasyasında Kültür ve Fetih ve Moğol Emperyalizmi* adlı eserleri aracılığıyla tanıdığımız Thomas T. Allsen yazar kadrosu arasında ön plana çıkan diğer isimler.

İki cilt ve 1492 sayfadan oluşan eserin I. cildi *Tarih* ve ikinci cildi *Kaynaklar* başlığını taşıyor. İçerik her iki ciltte toplam 16 harita, 18 çizelge ve 31 görselle desteklenmiş. İlk cildin ilk bölümü siyasî tarihle başlıyor. Bölümde şu alt başlıkları görüyoruz:

1. The Rise of Chinggis Khan and the United Empire: Bölüm, Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu öncesinde Avrasya ve Moğolistan'ın sosyal ve siyasî vaziyetini izah eden bir alt bölümle başlamaktadır. (s. 19-21) Devamında XIII. yüzyılda Moğolistan'ın etnik durumuna ve Cengiz Han'ın yaşamının erken devresine temas eden bir bölüm yer alıyor. (s. 21-27) Burada Kereyitlerin Türk kökenli Moğolca konuşan boylar olduğunun 'ihtimal kaydıyla' zikredilmesi, Naymanlar ve Ak Tatarların (yani Öngütlerin) Türkçe konuşan boylar olduklarına vurgu yapılması (s. 23), geçmişte A. İnan ve Z. V. Togan gibi Türk ilim adamlarının bu kavimlerin Türk olduğu hususunda ortaya koydukları kanaati teyit etmesi cihetiyle önemlidir. Son 10-15 yıl içerisinde neşredilen eserlerde söz konusu kanaatin büyük ölçüde kabul gördüğünü ilgili kısmın referans atıflarından anlıyoruz. (s. 23, dip. 15, 18) Bölüm yazarı, Cengiz Han'ın erken yaşamını ağırlıklı olarak *Gizli Tarih* rivayetlerine istinaden ve bu rivayetleri tenkide tâbi tutmadan vermiş. Cengiz'in baba dostu Ong Han ve andası Camuka ile münasebetlerine dair *Gizli Tarih*'te anlatılanlar su götürür şeylerdir. Bu konuda şimdilik Gumilev'in *Searches for an Imaginary Kingdom* adlı eseriyle Hidehiro Okada'nın *The Secret History of the Mongols, A Pseudo Historical Novel* başlıklı makalesine bakılabilir. Cengiz'in Tatar, Tayçiyut, Kereyit ve Naymanlarla mücadeleleri ve onları bertaraf etmesi aynı yerde iki sayfaya

özetlenmiş. Cengiz Han'ın Moğolistan'daki çeşitli kavimleri tek çatı altında toplamak için geçirdiği zamanın, Moğolistan dışındaki fetihleri için harcadığı zamandan çok fazla olduğu nazar-ı itibare alındığında bu sürece ayrılan sayfa sayısının diğer kısımlara ayrılanla mütenasip olmadığını söyleyebiliriz. Bir sonraki alt bölüm, Cengiz'in büyük kurultayda han seçilmesini ve imparatorluğu askeri hiyerarşik bir düzen dâhilinde tanzim etmesini anlatıyor. (s. 28-30) İmparatorluğun yeni yönetici elitlerinin atamalarından bahseden bölümü hanedan üyelerinin imparatorluk yönetimindeki konularından bahseden kısım takip etmektedir. (s. 30-31) Bundan sonra sırasıyla Karahitayların ezilmesi (s. 32-33), Uygur ve Karlukların boyun eğmeleri (s. 33), Jin seferi hazırlıkları (s. 34-35), Kuzey Çin'e sefer (s. 35-37), Harezm'le münasebetler (s. 37-39), Otrar hadisesi, Orta Asya'nın fethi (s. 40-48), nihayet Cengiz'in son seferi ve ölümü (s. 47-54) anlatılıyor. Bir sonraki bölüm Ögeday'ın saltanat devrini özetlemektedir: Tahta çıkışı, askerî faaliyeti, Karakorum'u bir başkent halinde imar edip cazibe merkezi haline getirmesi, imparatorluk dahilinde bir posta ağı kurarak ticareti canlandırması; Mahmud Yalavaç, Yelü Chucai ve Yelü Ahai adlı idareciler eliyle yerleşik tebaanın yaşadığı Çin ve Türkistan gibi yerlerde tarım ve üretim faaliyetlerini yeniden ihya etme ve malî reform teşebbüsleri. (s. 54-68) Bundan sonra ele alınan konular ise şunlardır: Moğol imparatorluğunda veraset sorunu (s. 68-69), Töregene'nin naipliği (s. 69-72), Güyük'ün kısa süren saltanatı (s. 72-75), Oğul Kaymış'ın naipliği (s. 75-76), Mengû'nun kağan seçilmesi (s. 76-77), Ögeday ve Çağatay kolundan prenslerin Mengû aleyhine tertip ettikleri komplonun ortaya çıkışı ve şehzadelerin sürgün edilmeleri, destekçilerin infazları, hanedanın Toluy kolunun bu suretle iktidarını güçlendirmesi (s. 79-80), Mengû'nun merkezî idareyi güçlendirmek yolunda birtakım tedbirlere başvurusu (s. 81-84), Çin'deki fetihler için Kubilay'ın Çin'e, batı yönlü genişlemenin devamı için Hulagu'nun İran'a gönderilmesi (s. 84-85), Kore'nin baş eğmeye zorlanması, Songlar üzerine sefer (s. 85-87), Hulagu'nun batı seferi, Alamut'un İsmailîlerden temizlenmesi, Bağdat'ın sukutu ve Abbasi hilafetine son verilmesi (s. 87-91), Mengû'nun Kubilay üzerindeki murakabesi, Kubilay'la müşterek Çin seferi ve vefatı, Kubilay'ın kağan seçilmesi (s. 91-94), nihayet sonuç bölümü ve birleşik imparatorluk döneminin değerlendirilmesi. (s. 95-96)

2. The Empire of the Great Khan: The Yuan Ulus: Bölüm, imparatorluğun merkezinin Moğolistan'dan Çin'e kayma nedenlerini izah eden bir girişle başlıyor. (s. 107-109) Mengû'nun ölümü ve Kubilay'ın tahta çıkış süreci, Arık Böke'nin isyanı ve mağlup edilmesi, imparatorlukta birliğin tesis edilmesi süreçleriyle ilerliyor. (s. 109-113) Sonrasında sırasıyla şu konular takip edilmiş: Başkent'in Dadu'ya taşınması; Kubilay'ın seferleri; parasal genişleme politikaları, Ahmed Fenaketî suikastı, Moğolistan ve Türkistan'da Ögeday ve Çağataylıların Kubilay'a muhalefetleri, son on yılın malî meseleleri ve nihayet Kubilay'ın ölümü. (s. 113-138) Bundan sonra 1302-1340 yılları arasındaki siyasî kargaşalardan bahseden bir bölüm var. (s. 138-146) Akabinde sırasıyla Kayşan, Şidibala, Yesün Temür, Tuk Temür ve Koşılan'ın saltanatları, Tuk Temür'ün ikinci kez tahta çıkışı, dâhilî problemler, isyanlar, Minglerin Dadu'ya girişleri, son imparator Togan Temür'ün kuzeye firarı ve Yüen hanedanının sukutu anlatılıyor. (s. 146-174)

3. The Ilkhanate: İlhanlılar bölümü, 'ilhan' adının anlamına ilişkin bir inceleme ile başlamaktadır. (s. 181-182) Bundan sonra devletin sınırları ve sınır komşularıyla münasebetleri (Çağatay Hanlığı, Altın Orda, Memlukler) hakkında bilgi veriliyor. (s. 182-185) Akabinde hanlığın teşekkül süreci anlatılıyor. (s. 185-191) Yazar burada müverrih Reşîdeddîn'in sözlerini tersinden okuyarak hanlığın kurucusu olan Hulagu'nun kendisine verilen görevleri (Alamut'un İsmailîlerden temizlenmesi, Abbasi hilafetine son verilmesi) tamamladıktan sonra Moğolistan'a dönmesi gerektiğini, fakat onun bunu yapmayarak müstakil bir yönetim kurduğunu iddia ediyor. Yazara göre Mengû'nun Hulagu'ya İran'da kendi saltanatını kurmasını emrettiğini aktaran Reşîd'in bunu söylemekten kastı resmî tarihçisi olduğu hanlığı meşru bir zemine oturtmaktır. *Creating a Dynastic State* başlıklı bölüm, Moğol imparatorluğunun dört hanlığa bölünüşünden ve Hulagu'nun ölümünden bahseder. (s. 191-196) Bunu Abaka, Tegüder ve Argun dönemlerinin anlatıldığı alt bölümler izliyor. (s. 196-207) Sonrasında sırasıyla Gazan Han'ın Müslüman oluşu; bu ihtidanın sebepleri ve gayr-i Müslim tebaaya etkisi, Gazan'ın dış politikası, Suriye üzerine seferleri, reformları (s. 207-217), Olcaytu ve Ebu Said dönemleri (s. 217-228) anlatılıyor. Petrushevsky, Abbas İkbâl, Hâşim Recebzâde ve Osman Gazi Özgüdenli gibi Rus, İranlı ve Türk araştırmacıların isimlerinin bölümün bibliyografyasına dâhil edilmemesi, kanaatimizce büyük bir talihsizlik olmuştur. Bölümün sonunda

İran Moğollarının demografik, iktisadî ve kültürel tesirleri ele alınmaktadır. (s. 228-237)

4. The Golden Horde: Bölüm; Altınorda adının anlamı, hanlığın sınırları, hanlıkta hâkim boylar, hanlığın yönetim politikaları, Altınorda'nın Orta Asya, Doğu Avrupa ve Rusya üzerindeki tesiri ve Rus ulusunun oluşumundaki rolü gibi genel hususları ele alan bir girişten (s. 243-247) sonra siyasî tarihle devam ediyor. Yazar, Altınorda Hanlığı'nı dört tarihî süreçte incelemektedir: I. Moğol İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu dönem (1227-1260); II. Yükseliş dönemi (1260-1368); III. Yuan İmparatorluğu'nun yıkılışından sonraki toparlanma ve yeniden yapılanma dönemi (1368-1480); IV. Çöküş dönemi (1480-1550). Bölüm, bu taksime uygun olarak şu başlıkları takip ediyor: *The Rise of the Golden Horde* (s. 247-258), *The Heyday of the Golden Horde* (s. 259-292), *The Golden Horde after the Fall of the Mongol Imperial System* (s. 292-307). Sonuç kısmında Cuci Ulus'un imparatorluğun diğer kısımlarından ayrılan strateji ve politikaları ile onları bu politikalara zorlayan sebepler üzerinde durulmuş. (s. 307-310)

5. Mongol Central Asia: The Chaghadaids and the Ögödeids: Hanedanın Toluy devrimi neticesi iktidardan uzaklaştırılan Ögeday ve Çağatay kolları Mengû'nun ölümünden sonra Toluyoğullarına karşı bir iktidar mücadelesi vermişlerse de Kaydu'nun çabalarına rağmen Ögedaylılar XIV. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden silinmiş, buna karşı Çağataylılar bir süre daha varlıklarını sürdürmüşlerdir. (s. 320) *The Chaghadaids and the Ögödeids* başlıklı bölüm, Ögeday ve Çağataylıların iç içe geçmiş olan siyasî tarihleriyle başlıyor. Ele alınan konuları kronolojik olarak şu şekilde sıralayabiliriz: Algu'nun han oluşu (s. 320), Arik Böke'ye yüz çevirip Kubilay Kağan'ın safına geçmesi (s. 323), Algu'nun ölümünden istifadeyle Ögeday'ın torunu Kaydu'nun ona verilmiş toprakları istilasası (s. 327), Orgina Hatun'un oğlu Mübarekşah'ı tahta çıkarması, Mübarekşah'ın Barak tarafından tahttan indirilmesi (s. 327), Kaydu-Barak mücadelesi (s. 329), Barak'ın Kaydu'yla ittifakı (s. 329), Barak'ın Horasan'ı İlhanlılardan alma teşebbüsü (s. 329-331), Abaka tarafından mağlup edilip Buhara'ya firarı ve ölümü (s. 331), Dua'nın Çağatay tahtına oturması (s. 333), Nomukan'ın Kaydu üzerine gönderilmesi, Toluy soyundan prenslerin Kubilay'a isyanları (s. 334-335), Kaydu ve Dua'nın Uygur bölgesini ve Tarım havzasını ele geçirmeleri, kağanlık ve İlhanlılarla mücadeleleri, Altınorda ile münasebetleri (s. 335-343), Kaydu öldürülünce oğlu Çapar'ın Dua tarafından tahta geçirilmesi

(s. 344), Ögeday ve Çağataylılar arasında mücadele, Çapar'ın Dua'ya yenilmesi ve topraklarının elinden alınması (s. 345-346), Duva'nın Afganistan ve Hindistan seferleri (s. 348), Esen Buka'nın hanlığı (s. 350-353), Kebek, Elçigidey, Duva Timur ve Tarmaşirin devirleri (s. 354-355), Tarmaşirin'in ölümüyle hanlıkta kaos sürecinin başlaması (s. 355-358), ikiye bölünmüş olan hanlıkta doğu batı mücadelesi, Tuğluk Timur'un hanlığın doğu ve batı kısımlarını son kez birleştirmesi, Timurlenk'in tarih sahnesine çıkışı ve hanlığın batı kısmına hakim oluşu (s. 359-366), Çağatay Moğollarının XX. yüzyıl başlarına kadar kısa serüveni. (s. 367-368) Siyasî tarih kısmını kurumlar, ordu ve ekonominin anlatıldığı bir alt bölüm takip ediyor. (s. 368-378) Son kısım ise kültür ve din konusuna ayrılmış. (s. 378-387)

İlk cildin ikinci bölümü tematik tarihlerden oluşuyor. Bölümde yer alan alt bölümlerin içerikleriyle içeriklere ilişkin değerlendirmelerimizi de kısaca verelim:

1. Mongol Imperial Institutions: Bölüm, göçebe geleneklere dayanan imparatorluk müesseselerini inceliyor. Burada ilk ele alınan kavram, 'ulus'tur. Yazar, 'halk' anlamına gelen bu kelimenin diğer anlamlarını ('millet', 'devlet', 'bölge') verdikten sonra imparatorluğun taksimi ve dört ulusun teşekkül sürecini anlatmaya girişiyor ki bunlar klasik kaynaklar aracılığıyla zaten aşına olduğumuz bilgiler. (s. 400-407) İkinci alt bölüm *The Moving Court: Ordos*, bizce daha okunası ve daha enteresan bir içeriğe sahip. (s. 407-411) Step göçebelerinin ananelerine sıkı sıkıya bağlı oldukları bilinen Cengiz ve halefleri; yazı yaylakta, kışı kışlakta geçiriyorlardı. Bu mevsimsel göçler; birçok insan, hayvan, çadır ve at arabasıyla gerçekleştiği için binlerce çadırlık bir kompleksin eşzamanlı hareketi bunlara müteharrik bir şehir görünümünü veriyordu. Bu açıklamadan kaynak metinlerde sıkça rastladığımız *ordo* tabirinin, yeri geldiğinde kamp alanı, yeri geldiğinde ordugâh diye çevrilmesi gerektiğini anlamalıyız. Tabii hükümdarın çadırının bir saray yahut devlet işlerinin görüşüldüğü bir meclis işlevi gördüğü de unutulmamalı. 'Ordo' hakkındaki bu detaylı etütten sonra bazı askeri sınıflar (*mingghan*, *tammaçi* ve *keşig*), sivil görevliler (*daruçacı*, *yarğucu*) ve fermanlar (*yarlıq*, *üge*) hakkında bilgi veriliyor. (s. 412-432) Moğol posta teşkilatı bölümün son konusudur. (s. 432-438)

2. Imperial Ideology: ‘Mengü Tengri-yin küchündür, Qa’an-u su-dur’ cümlesiyle gayet veciz bir surette formüle edilmiş olan Moğol imparatorluk ideolojisi, Moğollardan önce Göktürk ve Uygur dönemi yazıtlarında ifadesini bulmuş olan hâkimiyet telakkisi ile neredeyse aynıdır. (s. 444) *Imperial Ideology* başlıklı bölümün yazarı olan Allsen’in bu tezi hiç kuşkusuz doğru ise de buna Köktürklerden önce Hiungnular da iktidarın semavî bir teyitle ilişkilendirildiğini eklememiz gerekiyor. Nitekim Hiungnu yabgusu Mete (Motun), M.Ö. 176’da Çin imparatoru Hiao Wen’e yazdığı mektupta kendisini “Tanrı tarafından tahta çıkarılmış büyük Hun Tengri Kutu” şeklinde tanıtıyordu. (Arsal, 1947: 214)¹

Bölümden anladığımıza göre ‘Tanrının yardımı’ ve ‘hükümdarın talihi’ olarak özetlenen Moğol imparatorluk ideolojisi; mitolojiler, inançlar ve siyasî düsturların bir sentezidir. Bu ideoloji, boyunduruk altına alınan halkların inançları yahut dünya görüşleriyle doğrudan ilişkilendirebilecekleri yahut belirli uyarlamalar neticesinde benimseyebilecekleri basit mesajlar içermekteydi. Türkler bunu kut anlayışıyla, Çinliler her şeyin Tian’in kontrolü ve takdiri ile olduğuna dayanan inançlarıyla ilişkilendirdiler. Muhtelif inanç mensupları arasında mesela Müslümanların da ufak adaptasyonlar ve bir miktar İslamî çeşniyle bu ideolojiyi kabullenmelerinin önünde bir engel bulunmuyordu. Zira Müslümanlıkta da egemenlik, ezelî takdir ve rabbanî teyitle ilişkilendirilir. İmparatorluk ideolojisinin benimsenmesi ve siyasal meşruiyetin temini için kullanılan dil, geniş topraklara yayılmış Moğol imparatorluğunun muhtelif kısımlarında zamanla çeşitlenmiştir. Moğolların muhtelif dinlerin mensubu olan ruhanîlere tanıdıkları imtiyaz ve muafiyetler, herhalde kendilerine imparatorluk ideolojisini dindaşlarının idraklerine uygun şekilde ifade etmeleri ve bu ideolojiyi onlara kabul ettirmeleri için verilmişti. (s. 444-457)

3. The Military Machine: Birleşik İmparatorluk devrinde ordu konusundan sonra İlhanlı, Çağatay, Altınordu ve Çin Moğollarında ordu alt başlıklarıyla ilerleyen bölümde *Barut ve Moğollar* başlıklı bir kısım da yer alıyor. Sonuç kısmında Moğol askeri gücünün gerileyiş sebepleri tartışılmış. (s. 460-483)

¹ Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

4. Economic Exchange: Moğol idaresi, ekonomik bakımdan büyük bir küresel dönüşüme yol açmış, XIII. yüzyıl kara ve deniz ticaretinin devasa boyutlara ulaştığı, para arzının zirve yaptığı (XVI. yüzyıl öncesi en yüksek seviye) bir yüzyıl olmuştur. Takasın çoğunlukla mallar üzerinden yapıldığı yahut mübadele araçlarının bölgelere göre farklılık arz ettiği Avrasya’da ortak mübadele ve vergilendirme aracı olarak gümüş bu yüzyıla damgasını vurmuş, XIII. yüzyıl Avrasya’da gümüş yüzyılı olmuştur. *Economic Exchange: Money, Markets, and Taxation in Mongol Eurasia* (s. 488-519) başlıklı bölüm, Moğol idaresini yol açtığı söz konusu iktisadî dönüşüm ve değişim açısından ele almaktadır.

5. Religious Exchange: Moğol istilasının yol açtığı zorunlu göç kadar Moğol idaresinin Avrasya’da mümkün kıldığı seyahat kolaylığı da farklı kültür muhitlerine mensup insanların birbiriyle temasına yol açar. Bu temaslar farklı alanlarda etkileşim ve alışverişi beraberinde getirir. Dinî sahadaki etkileşimin konu edildiği *Religious Exchange* (s. 525-549) başlıklı kısım dinî etkileşimi bazen farklı din mensuplarının birbirini tanıması ve dinî müsamahanın artması gibi olumlu, bazen de zorunlu karşılaşmaların ortaya çıkardığı gerilimler gibi olumsuz yönleriyle ele almış. Bölümde din ve din algısı, Moğolların dine bakışı gibi konuların ele alınması yanında dinî etkileşimden ne anlamak gerektiği gibi sorulara da cevap aranmış. İçeriğin bir miktar savruk ve düzensiz ilerleyişi, ele alınan konunun tam bir açıklıkla sunulmayışı gibi izlenimler edindirirse de bölümün tartıştığı sorular ve altını çizdiği başlıklarla bir dikkat oluşturduğuna işaret etmemiz gerekiyor.

6. Scientific Exchange: Uzak Doğu ile İslam toplumları arasındaki daha önceki dönemlere ait ilmî alışverişler, Moğollar dönemindeki insan transferi dolayısıyla artmış, bilhassa İlhanlı coğrafyası doğu ve batı bilimlerinin karışıp kaynaştığı, ilim sahiplerinin himaye edildiği, entelektüel yaşamın parlak tecellilerinin görüldüğü bir saha olmuştur. *Scientific Exchange* başlıklı bölüm; tıp ve astronomi bilimlerinin, haritacılık fenninin bu devirde kaydettiği ilerlemeleri ve Moğollar devrindeki ilmî etkileşimi konu edinir. (s. 550-569)

7. Artistic Exchange: Moğollar devrinde güzel sanatların tecelli ve tezahürleriyle sanat alanındaki etkileşimlerin önceki bölümlerde anlatılan ekonomik, dinî ve ilmî etkileşimlerle doğrudan bağlantılı olduğunu

kaydetmemiz gerekiyor. Bu devirdeki zorunlu yer değiştirmeler doğu ve batı sanatının birbiri üzerinde karşılıklı tesir icra etmesi sonucunu doğurdu. *Artistic Exchange* başlıklı bölüm bu konuyu sırasıyla metal işleri, seramik, mimari, tekstil, resim, minyatür ve kaligrafi sahalarındaki yansımaları açısından ele alır. (s. 575-599)

8. The Climate and Environment of the Mongol Conquest: Paleoeolojik ve tarihî klimatolojik araştırmalar ekseninde Moğol istilasında iklim ve çevrenin rolünü sorgulayan bölüm, hem başlığı hem de muhtevasıyla dikkat çekmektedir. (s. 603-622) Yazara göre XIII. yüzyıl başlarında Moğol steplerinde meydana gelen sıcaklık ve nem artışı, otlak verimliliği açısından müsait şartların oluşmasını sağlamış; bu artış, aynı zamanda ziraî verimliliği ve üretken bir ekonomiyi de desteklemiştir. Yazar, Tangut ve Jin seferlerinin ancak at sayısında istikrarlı bir artışın görülmesiyle mümkün olacağını, bunun ise uygun iklim koşullarına bağlı bulunduğunu ifade etmektedir. Cengiz'in Jin seferinde üs olarak kullandığı Kuzey Çin ve Mançurya'nın yanı sıra Orta Asya, Altay mıntıkası, Tienşan, Tarım havzası, Aral Gölü çevresi ve Rusya steplerinin de Moğol fetihleri sırasında uygun iklim koşullarına sahip olduğunu ilerleyen sayfalardan öğreniyoruz.

9. Women and Gender under Mongol Rule: Bölümde öncelikle Moğollarda evlilik uygulamaları konu ediliyor. (s. 629-632) Evlilik uygulamalarından sonra Moğollarda erkek ve kadının sosyal rolleri ve işbölümü üzerinde duruluyor. (s. 632-634) Ardından idarede Moğol hatunların konumuna temas edilmiş; bu bağlamda Höelün, Börte, Töregene ve Sorkoktani Beki örnekleri veriliyor. (s. 634-637) Bundan sonraki alt bölümde İran, Altınorda, Çağatay Moğollarıyla, Çin'deki Büyük Kağanlıkta siyaset ve idare açısından Moğol kadınlarının vaziyeti ele alınmaktadır. (s. 637-652)

Birinci cildin üçüncü kısmı bölgesel tarihlere ayrılmış (s. 656-776): Moğolistan, Kore, Gürcistan ve Kafkasya, Sibiry ve Rus Prenslikleri. *External Histories* başlığını taşıyan dördüncü ve son kısım ise Moğolların boyundurukları altında bulunan milletler dışındaki uluslarla münasebetleri hakkında. Sırasıyla, *Giriş, Moğollar ve Arap İdaresindeki Orta Doğu, Güney Asya ve Moğol İmparatorluğu* başlıklı alt bölümleri içeriyor. (s. 777-851)

Michal Biran ve Hadong Kim tarafından yazılan sonuç bölümü de hiç şüphesiz çok faydalı tespitler içermektedir. (s. 852-873) Moğollar devri ve bu devrin mühim hadiseleri bu bölümde dünya tarihine etkileri bakımından değerlendiriliyor. Ortaya konan tespitler ve öne sürülen tezler şu şekilde özetlenebilir:

I. Moğol imparatorluğu denince hâlâ birçok insanın zihninde Moğolların acımasız yıkımları canlanır. Bu, elbette doğrudur. Fakat söz konusu yıkımın; tecellilerini kültürel, dinî, iktisadî, jeopolitik ve etnik sahalarda gözlemlediğimiz muazzam dönüşümü beraberinde getirdiği de bir gerçektir. Bu dönüşümün orta çağdan erken modern zamanlara geçişin müjdecisi olduğu unutulmamalıdır.

II. Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, örneğin Otrar'da, Moğolların itham olunduğu yıkımın izlerini (yakma, yangın hasarı, yerle bir etme vb.) bulamamıştır. Bu durum Moğol istilasına dair tasvirlerin umumiyetle abartıldığını düşündürmektedir. Moğolların bu mübalağalı söylemleri 'psikolojik harp' ve 'propaganda' amaçlı desteklemiş olmaları da mümkündür.

III. Moğolların istila ettikleri şehirlerde gerçekleştirdikleri restorasyon faaliyetleri, yıkımları kadar hızlı olmuştur. Bağdat ve Semerkand gibi medenî merkezlerin, en azından ekonomik açıdan, istiladan önceki konumlarını kısa bir süre sonra yeniden elde etmiş olmaları bunun ispatıdır.

Bir parantez açarak aynı hususa ilişkin yazarların işaret etmedikleri bir hususa temas etmek yerinde olacaktır. Moğol hükümdarlarının bir memleketi yakıp yıkmaktan kasıtları kanaatimizce iki şeydir: Birincisi korku salarak halkın mukavemetini bütünüyle kırıp fethettikleri yeri ellerinde tutabilmek düşüncesi, ikincisi ise medenî merkezleri baştan sona yakıp yıktıktan sonra onu eskisinden daha mamur hale getirebilecek bir güce sahip olduklarını ispat etmek arzusudur. Nitekim vardığı her yeri yakıp yıkan Hulagu Han'ın "Bunca yerler senindir. Sana ait olanı yakıp yıkmakla kastın nedir?" mealinde soru soran bir kişiye verdiği cevabı şâir Ahmedî, *İskendernâme*'sinde şöyle aktarır:

Ayrugin yapıdığını yıkmak gerek,

Bîh u bünden koparıp yakmak gerek.

Pes dönüp yapmak gerekdür gerü hem,

K'urmaya kimse benimdi deyü dem.
Mülki dutmak kahrıla olur hemin,
Mihr iledür mülk saklamak yakîn.
Pâdişâhun pîşesi ol oldu kahr,
Ta müsahhar ola ana il ü şehir.
Çun ola kişver mukarrer kahrıla,
Ger yıkılsa tez yapılır mihr ile.

IV. Moğollar fethettikleri ülkelerin halkını elde ettikleri diğer metalar gibi ganimet saymış, bu insanları imparatorluğun askerî ve sivil ihtiyaçlarını karşılamak için Avrasya'nın dört bir tarafına sevk etmişlerdir. Farklı kültürlere mensup insanların yetiştikleri kültür muhitinden tamamen farklı sahalarda istihdamı büyük bir kültür mübadelesine yol açmış; kültürel alışveriş modalardan teknolojilere, yeme içme kültüründen güzel sanatlar ve bilime varıncaya kadar her sahada etkisini göstermiştir. Sadece Çinlilerin bildiği barutun Avrupa'ya taşınması, Çin sanatının İran sanatı üzerinde tesir göstermesi, pirincin Çin'den İran ve batıya ihracı, Moğol giyim kuşamının dünyanın birçok yerinde moda haline gelmesi verilebilecek çok sayıda örnekten sadece az bir kısmıdır.

V. Moğolların egemenlikleri altındaki halkların dinî inançlarına karışmadıkları, bu konuda oldukça müsamahalı davrandıkları kaynakların ifade ettikleri hususlar arasındadır. Bununla birlikte Moğol istilasının sonuçlarından biri, her ne kadar böyle bir sonuç istenmemiş olsa da, İslam'ın Çin, Hint, Güneydoğu Asya ve Sibirya'da yayılması olmuştur. Yine Tibet Budizmi'nin Çin'de yayılışı Moğollar sayesinde gerçekleşmiştir.

VI. Moğollar; Kuzey Çin, İran ve Orta Asya'da ziraatı yeniden canlandırmak için büyük yatırımlar yapmışlar, Avrasya'yı baştanbaşa kateden bir ağla birbirine bağlayıp ticaretin gelişmesini sağlamışlardır. Yam adı verilen posta şebekesini kurmaları; Volga boylarında ve Orta Asya'da ticarî merkezler halinde kasaba ve şehirler inşa etmeleri ticaretin ilerlemesi için önemli adımlar olmuştur.

VII. Avrasya'da mevcut siyasî yapıyı yerle bir eden Moğollar, farklı kültür muhitlerini tek bir çerçevede birleştirdiler. Siyasî birlikten mahrum olan Çin'i

dahi birleştiren Moğol istilası oldu. Her ne kadar imparatorluk dört ulusa ayrılrsa da bu imparatorluklar kendi sahalarında kalıcı izler bıraktılar.

I. cilt hakkındaki gözlemlerimizi ifade ettikten sonra II. ciltteki kaynaklar kısmına geliyoruz. Cildin ilk bölümünde Moğol tarihinin yazılı kaynakları tanıtılmış: *Fars kaynakları* (s. 877-919), *Çin kaynakları* (s. 920-971), *Moğol kaynakları* (s. 972-1006), *Arap kaynakları* (s. 1007-1045), *Rus kaynakları* (s. 1046-1069), *Batı Avrupa kaynakları* (s. 1070-1113), *Ermeni kaynakları* (s. 1114-1134), *Gürcü kaynakları* (s. 1135-1148), *Türkçe ve Çağatayca kaynaklar* (s. 1149-1164), *Tibet kaynakları* (s. 1165-1184), *Kore kaynakları* (s. 1185-1199), *Süryanî kaynakları* (s. 1200-1216), *Uygurca kaynaklar* (s. 1217-1235), *Grek kaynakları* (s. 1236-1249), *Tangut kaynakları* (s. 1250-1260), *İbrani kaynakları* (s. 1261-1272).

Her alt bölümün sonuna neşirler, tıpkıbasımlar, tercümele ve kaynaklarla ilgili tetkik ve makaleleri gösterir bir bibliyografyanın eklenmesi isabetlidir. Kaynakçalar, literatürü hiç olmazsa tetkik ve makaleler açısından tam olarak yansıtmıyorsa da durumun sonraki baskılarda telafi edilmesi ve bibliyografyaların ilavelerle zenginleştirilmesi mümkündür. Bizce kaynaklar kısmının en önemli kusuru, Fars kaynakları kısmında *Câmiü't Tevârih*'in, Moğol kaynakları kısmında *Gizli Tarih*'in ve Çince kaynaklar bölümünde Yuan Hanedanı Tarihi ile Cheng-Wou-Ts'in-Tcheng Lou'nun ansiklopedi maddelerinden de öğrenilebilecek bilgilerle geçiştirme kabilinden anlatılmasıdır. Söz konusu eserler Cengiz Han'ın ecdadı, hayatı, mücadelesi, fütuhata ve halefleri hakkında en temel kaynaklar olduklarından bunların önemini tebarüz ettirecek daha kapsamlı değerlendirmeler yapılabilir; dil, üslup ve muhtevaları derinlemesine analiz edilebilirdi. Hatta Moğol tarihinin muhtelif dillerdeki birincil kaynaklarının mukayeseli bir incelemesi kaynaklar bölümünün girişine konulabilir, burada birincil kaynakların Moğol tarihi tetkiklerinde nasıl kullanılması gerektiğiyle ilgili metodolojik tespitler yapılabilirdi. Bölüm yazarlarının birbirinden bağımsız üretimde bulunmaları, çalışmaya sadece kendi uhdelerine tevdi edilen kısımları kaleme almak suretiyle katkı sunmaları ikinci cilde de birinci ciltte olduğu gibi bütüncül ve işbirlikli bir eserden çok ayrı ayrı yazılmış makalelerin toplandığı bir mecmua görünümü vermiştir.

Cildin ikinci bölümünün arkeolojik ve görsel kaynaklara ayrıldığını görüyoruz: *Mongolia and the Yuan* (s. 1275-1311), *The Ilkhanate* (s. 1312-1322), *The Golden Horde* (s. 1323-1339), *The Chaghadaid Khanate* (s. 1340-1348), *Visual sources* (s. 1349-1398)

Son olarak kritik ettiğimiz eserin, sahada yapılan ilmî çalışmaların tarihî seyri içerisindeki konumuna dair birkaç söz söylemek uygun olacaktır. Saha uzmanları ve araştırmacıların bildiği üzere Moğol tarihi hakkında yazılmış bazı klasik eserler yazıldıkları günden bugüne hâlâ değer ve önemini korumaktadır. D’Ohsson ve Howorth’un eserleri bunlar arasında hiç şüphesiz ki ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Grousset’in *Stepler İmparatorluğu* hem bir terkip eseri hem bir üslup şaheseri olarak Moğol tarihi hakkında bütüncül bir izlenim edinmek isteyen okuyucuların ilgisini çekmeye devam etmektedir. Spuler’in *İran Moğolları*, Yakubovsky’nin *Altın Ordu ve Çöküşü* adlı eserleri ilmî ve ciddî tavırla yazılmış eserler olmak haysiyetiyle bugün dahi müracaattan müstağni kalamayacağımız başucu kitaplarımız arasında yer almaktadır. Şu kadarı var ki tarih ilmi diğer bütün bilimler gibi yeni bulgular ışığında kendini güncellemek zaruretinde ve yeni paradigmlar doğrultusunda hadiseler farklı bakış açıları sunmak mecburiyetindedir. Bu noktada *Cambridge Moğol İmparatorluğu Tarihi*’nin, bir müracaat kitabının sınırlılıkları dâhilinde, Moğol tarihi hakkında yazılmış güncel kitap ve makalelerde ulaşılan ilmî sonuçları derli toplu olarak yansıttığını, bölüm yazarlarının farklı bakış açılarıyla önümüzde farklı ufuklar açtıklarını altını çizerek ifade edelim. Eser hiç şüphesiz büyük bir boşluğu doldurmuştur. Yayıncısına, editörlerine ve esere katkı sunan değerli ilim adamlarına şükran borçluyuz. Bu ilmî çalışmanın, ele aldığı kapital meseleler üzerinde kafa yoracak ve bunları detaylandırıp yeni akademik üretimler ortaya koyacak genç araştırmacılar için itici bir güç olması en büyük arzumuzdur.